

जुमलामा पाइने स्थानीय मार्से (लट्टे)* का साथमा एक महिला कृषक। तस्विर: सजल स्थापित/ली-बर्ड

अन्तर्राष्ट्रिय बहस, वार्ता र सम्झौतामा कृषक अधिकार

सन् १९६० को दशकदेखि विभिन्न मुलुकहरूमा बिस्वाको जात वा बीउ विकासका लागि आधुनिक जैविक प्रविधि (Modern biotechnology) को प्रयोगले व्यापकता पाउँदै आएको छ। यसरी विकास गरिएको बिस्वाको जात वा बीउको उत्पादन, पुनः उत्पादन र बिक्री वितरणसम्बन्धी क्रियाकलापहरूमा एकाधिकारका लागि बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार (Intellectual property rights- IPRs) को प्रयोग पनि बढिरहेको छ। वास्तवमा आधुनिक जैविक प्रविधि र बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारकै प्रयोग गरी बीउ कम्पनीहरू नयाँ-नयाँ बीउको विकास तथा त्यस्ता बीउको उत्पादन, पुनरुत्पादन र विक्रीवितरणमा एकाधिकार कायम गरी कृषकहरूलाई क्रमशः आफ्नो बीउको उपभोक्ता बनाई प्रशस्त मुनाफा आर्जन गर्न सफल भइरहेका छन्।

विभिन्न राष्ट्रहरूले कार्यान्वयन गरेका पेटेन्टसम्बन्धी कानूनहरूका साथै सन् १९६१ देखि बिस्वाको नयाँ जातको संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन (International Union for the Protection of New varieties of plants- UPOV) ले ल्याएको 'युपोभ' महासन्धिकारण निजी बीउ कम्पनीहरूले आफूले मात्र फाइदा उठाउने उद्देश्यले प्रजननको अधिकार (Breeders' right) जस्ता बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको प्रयोग गरी विश्व बीउ बजारमा प्रभुत्व जमाउँदै आएको पाइन्छ। त्यस्तै सन् १९९५ मा स्थापना भएको विश्व व्यापार सङ्गठन (World Trade Organization- WTO) अर्न्तगतको व्यापारसम्बन्धी बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार सम्झौता (Agreement of Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights- TRIPS) का कारण विश्व

बजारमा बीउ कम्पनीहरूको एकाधिकार तीव्र रूपमा विस्तार भइरहेको छ। उदाहरणका लागि सन् २००६ मा धान, गहुँ, मकै र फापरलगायतका मुख्य खाद्यबालीका विभिन्न जातमा लिइएको कूल पेटेन्टमध्ये ७४ प्रतिशत पेटेन्ट ६ बहुराष्ट्रिय बीउ कम्पनीले ओगटेका थिए।

हालका वर्षहरूको विकासक्रम हेर्ने हो भने विश्व व्यापार सङ्गठनले माग गरेभन्दा पनि कडा र व्यापक बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका लागि प्रविधिमा सम्पन्न विकसित राष्ट्रहरू तल्लीन छन्। विशेष गरी संयुक्त राज्य अमेरिका र युरोपलगायतका राष्ट्रहरूले द्विपक्षीय, क्षेत्रीय र बहुपक्षीय व्यापार सम्झौताअन्तर्गत कडा र व्यापक बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका लागि विकासोन्मुख र अल्पविकसित राष्ट्रहरूलाई बाध्य बनाएका कारण विश्व बीउ बजारमा एकाधिकार कायम गर्ने बीउ कम्पनीहरूको रणनीतिको कार्यान्वयनमा थप बल पुगेको छ। हालका वर्षहरूमा बिस्वाको अनुवंश (Gene) मा समेतमा पेटेन्ट लिने क्रम बढ्दै गएको र यसले निजी बीउ कम्पनीहरूको बीउमा रहेको एकाधिकारलाई अझै व्यापक बनाउने देखिएको छ।

* मार्से/लट्टे: नेपालको उच्च पहाडी (हुम्ला, जुम्ला, मुगु लगायतका) भेगमा लट्टेको खेती धेरै गरिन्छ। उच्च पहाडी जिल्लाहरूमा यसको प्रयोग दाना भुटेर खाजाको रूपमा गरिन्छ भने मध्य पहाड तथा तराईका जिल्लाहरूमा सागको रूपमा यसको प्रयोग भएको पाइन्छ। यस बालीमा प्रोटिन, एमिनो एसिड लाइसिन, मिटामिन 'ए' र 'सी' प्रचुर मात्रामा पाइन्छ। यो दुखाई कम गर्न, साधारण ज्वरो निको बनाउनका लागि लाभदायक मानिन्छ।

तस्विर: महेश श्रेष्ठ/ली-बर्ड

यिनै कारणहरूले गर्दा अफ्रीकी, एशियाली, क्यारेबियन र ल्याटिन अमेरिकी मुलुकहरू यस्ता विकासक्रमलाई लिएर संवेदनशील र चिन्तित छन् । उनीहरूको चिन्ताको प्रमुख कारणमा बीउ विकासका लागि भइरहेको आधुनिक जैविक प्रविधिको व्यापक प्रयोगले सिर्जना गरेका नैतिक र वातावरणीय प्रभावहरू, र बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको कार्यान्वयनबाट कृषि विकास, खाद्यसुरक्षा र कृषक अधिकारको संरक्षणमा पर्ने नकारात्मक असरहरू पर्दछन् ।

त्यसैले विश्व व्यापार सङ्गठन र संयुक्त राष्ट्र सङ्घको विश्व खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (Food and Agriculture Organization of the United Nations- FAO) लगायतका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा यी राष्ट्रहरूले वातावरण संरक्षण, दिगो विकास र विश्व समुदायको समृद्धिका लागि आधुनिक जैविक प्रविधि र बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको उपयोगलाई कानुनी रूपमा नियन्त्रण गरिनुपर्ने माग राखेका छन् । त्यस्तै विकासोन्मुख र अल्पविकसित राष्ट्रहरूले पूर्वसुसूचित सहमति (Prior informed consent) र सिर्जित व्यापारिक लाभको समन्यायिक बाँडफाँड (Equitable benefit sharing) जस्ता न्योचित पद्धति अपनाई आधुनिक जैविक प्रविधि र बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको उपयोगलाई समुदायमुखी बनाउनुपर्ने माग पनि राखेका छन् । यस्ता क्रियाकलापहरूलाई कानुनी रूपमा नियन्त्रण नगर्ने र कार्यान्वयनमा पनि न्यायोचित पद्धति नअपनाएमा जैविक चोरी (Biopiracy) अभि बढ्ने तर्क यी राष्ट्रहरूको छ ।

जैविक चोरीलाई विश्वस्तरीय नियन्त्रण गर्न विश्व व्यापार सङ्गठनको व्यापारसम्बन्धी बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार सम्झौताको पुनरावलोकनका क्रममा एउटा प्रावधान थप्नुपर्ने माग पनि त्यस्ता राष्ट्रहरूले गर्दै आएका छन् । सो अनुसार बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको आवेदनमा अधिकार दाबी गर्नेले सिर्जित वस्तु वा प्रविधिमा प्रयोग भएको सामग्रीको स्रोत स्थल तथा सो उपलब्ध गराउने समुदायको विवरणका साथै उक्त समुदायसँग गरिएको पूर्वसुसूचित सहमति र लाभको बाँडफाँडको सम्झौताको प्रमाण (Disclosure requirement) पेश गर्नुपर्ने हुन्छ । हालसम्म विश्व व्यापार सङ्गठनका १५३ मध्ये ८० भन्दा बढी सदस्य राष्ट्रले भारत र ब्राजिलजस्ता मुलुकको नेतृत्वमा अधि सारिएको यस्तो मागको समर्थन गरेका छन् ।

सूचना तथा समाचार

नाबिक-नेपाल सञ्जालका साधारण सदस्यहरूको भेला सम्पन्न

२०६८ साल चैत्र २२ गते पोखरामा नाबिक नेपाल सञ्जालका साधारण सदस्यहरूको पहिलो वार्षिक भेला सम्पन्न भयो । सञ्जालका सदस्य संस्थाहरूबाट २४ जना प्रतिनिधिको उपस्थिति रहेको उक्त भेलामा नाबिक नेपालको सचिवालय (ली-बर्ड) का कार्यक्रम अधिकृत गिरिधर अमात्यले सञ्जालले गरेको प्रगति विवरण पेश गर्नुभएको थियो । यसै गरी यू.एस.सी. क्यानडा एशियाका कृषि वैज्ञानिक भरत भण्डारीले संरक्षक कृषकहरू तथा नाबिक नेपालको सम्बन्ध विषयमा प्रस्तुति राख्नुभएको थियो । त्यस्तै यू.एस.सी. क्यानडा एशियाका क्षेत्रीय प्रतिनिधि तथा वैज्ञानिक सल्लाहकार डा. प्रतापकुमार श्रेष्ठले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बनाइएका कृषि जैविक विविधता सम्बन्धी नीतिनियमहरूका विषयमा व्याख्या गरी स्पष्ट पार्नुभएको थियो । सञ्जालका सदस्य श्री सूर्यप्रसाद अधिकारीले नाबिक नेपालको संरचनामार्फत कृषकको हकहितका लागि वकालत गर्ने तथा आवश्यक नीतिनियमहरू तर्जुमा गर्नका लागि पहल गर्ने एउटा बलियो माध्यम हुनुपर्ने कुरामा जोड दिनुभएको थियो । यसरी नै कार्यक्रममा उपस्थित विभिन्न १५ वटा सङ्घ-संस्थाहरूबाट कृषि जैविक विविधता विषयमा गरिएका उपलब्धिहरूको जानकारी आदानप्रदान गरियो । उक्त भेलामा नाबिक नेपाल सञ्जालको व्यवस्थापन समितिले आफ्नो दोस्रो बैठकबाट तयार भएको सञ्जालको कार्यढाँचाको जानकारी गराउँदै हरेक बुँदाहरूमा छलफल गरी सर्वसम्मतिबाट पारित गरिएको थियो ।

भेलामा सञ्चालक समितिको गठन र जिम्मेवारीमा समेत छलफल भएको थियो । समितिमा परिवर्तन नेपाल, कृषि विकास तथा संरक्षण समाज, बारा, ली-बर्ड, पोखरा, दलित सेवा सङ्घ, बाँके र इन्सान, काठमाडौं रहेका छन् । आवश्यकता हेरी यू.एस.सी. क्यानडा, एशिया तथा आनुवांशिक स्रोत केन्द्रलाई समितिको बैठकमा बोलाउन सकिने निर्णय गरियो । यस भेलाको स्वागत र समापन ली-बर्डका कार्यक्रम निर्देशक डा. पशुपति चौधरीले गर्नुभएको थियो ।

सामुदायिक बीउ बैंक राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी सम्पन्न

ली-बर्ड पोखरा, बायोर्भसिटी इन्टरनेशनल, यू.एस.सी. क्यानडा, अक्सफाम नेपाल र राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्रको संयुक्त प्रयासमा २०६९ साल जेठ ३२ र असार १ गरी दुईदिने सामुदायिक बीउ बैंकसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी सम्पन्न भयो । उक्त गोष्ठीमा सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालन गर्दै आएका सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था एव समुदायस्तरमा रहेका बीउ बैंकका सदस्यहरूसहित ३८ जना विषयविशेषज्ञहरूको उपस्थिति रहेको थियो । पाँच भागमा विभाजित उक्त कार्यशाला गोष्ठीमा बायोर्भसिटी इन्टरनेशनलका डा. रोनी भर्नोईले विभिन्न देशमा सञ्चालित सामुदायिक बीउ बैंकका पद्धतिहरूका विषयमा आफ्नो भनाइ राख्नुभएको थियो । बायोर्भसिटिका डा. भुवनरत्न स्थापित तथा यू.एस.सी. क्यानडाका डा. प्रतापकुमार श्रेष्ठले नेपालमा सामुदायिक बीउ बैंकको अवधारणा विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भयो । गोष्ठीमा आनुवंशिक स्रोत केन्द्रका मदनराज भट्टले नेपालमा प्रारम्भ गरिएको राष्ट्रिय जिन बैंकको हालको अवस्था दीर्घकालीन सोच एवं समुदायमा रहेका सामुदायिक बीउ बैंकहरूसँगको सम्भावित सहकार्यका सम्बन्धमा आफ्ना धारण राख्नु भएको थियो । यसै गरी कृषि विभाग, ली-बर्ड, अक्सफाम नेपाल, परिवर्तन नेपाल तथा सामुदायिक बीउ बैंकका

तस्विरः ली-बर्ड फोटो बैंक

माछापुच्छ्रे विकास सङ्घ

माछापुच्छ्रे विकास सङ्घ मुनाफारहित ग्रामीण समुदायमा आधारित स्थानीय गैरसरकारी संस्था हो । वि.सं. २०४६ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय कास्कीमा दर्ता भएको यो संस्था स्थापनाकालदेखि नै पञ्चासे र यस वरपर पर्ने कास्की, स्याङ्जा र पर्वत जिल्लाका ग्रामीण समुदायका लागि कार्यरत छ । यस संस्थाले प्राकृतिक एवं मानवीय स्रोतको दिगो र उचित व्यवस्थापनमार्फत स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जन अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राख्छ । यस संस्थाको कार्यालय कास्की जिल्ला, पोखरा उपमहानगरपालिका-२ अर्चलबोटमा छ ।

पर्यावरणीय सेवा केन्द्र

पर्यावरणीय सेवा केन्द्र दिगो कृषिका माध्यमबाट जीवनलाई टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने विशिष्ट लक्ष्य लिएर वि.सं. २०५० पुसमा स्थापना भएको सामाजिक विकासमा समर्पित गैरसरकारी संस्था हो । यो संस्था जिल्ला प्रशासन कार्यालय चितवनमा दर्ता भई समाज कल्याण परिषदसँग आबद्ध छ । संस्थाले स्थापनाकालदेखि नै परम्परागत ज्ञान, सीप, स्थानीय साधन र स्रोतको समुचित उपयोग तथा संवर्धन गर्दै पर्यावरणलाई ध्यानमा राखी स्थानीय सामाजिक चालचलन र रीतिरिवाजमा खलल नपारीकन दिगो विकासमा सहयोग पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ । बिग्रदो आर्थिक अवस्था र ह्यासोन्मुख प्राकृतिक स्रोतहरूको अवस्थाबाट गुञ्जिएको जनजीवनलाई स्थानीय रूपमा विकास भएको सीप र प्रविधिहरूलाई समयानुकूल परिवर्तन र विकास गरी दिगो रूपले सुधार गर्नका लागि यस संस्थाले स्थापनाकालदेखि नै कृषि सामुदायिक विकास, प्राकृतिक स्रोतसंरक्षण, दिगो कृषि, दिगो विकास, पर्माकल्चर, जलवायु परिवर्तन, सफा र सुरक्षित खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाइ, व्यावहारिक शिक्षा, स्थानीय अन्वेषण विकास, विभिन्न तालिम, गोष्ठी र भ्रमणहरूजस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । यस संस्थाको कार्यालय भरतपुर-२, चितवनमा रहेको छ ।

नाबिक नेपालमा आबद्ध सदस्य संस्थाहरू

नाबिक-नेपालले यस सञ्जालमा आबद्ध सदस्य सङ्घ-संस्थाहरूको छोटो परिचय दिने कामको थालनी अघिल्लो अङ्कबाट गरेको हो । यसो गर्दा सम्बन्धीत सरकारी, गैरसरकारी सङ्घ-संस्था तथा कृषक समूहहरूबीच सम्पर्क र समन्वय गर्न थप सहयोग पुग्ने आशा गरिएको छ । यस अङ्कमा थप चारवटा सदस्य संस्थाहरूको संक्षिप्त परिचय दिइएको छ । आगामी अङ्कहरूमा क्रमशः अन्य सदस्य संस्थाहरूलाई समावेश गरिनेछ ।

विकासका लागि ग्रामीण कल्याण तथा कृषि सुधार समूह (फरवार्ड-नेपाल)

फरवार्ड नेपाल एक स्वायत्त, सेवामुखी र मुनाफारहित गैरसरकारी संस्था हो । विपन्न वर्गका ग्रामीण समुदायको जीविकोपार्जनका उपायहरूमा सुधार गर्ने कार्यमा टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले सामुदायिक विकासकार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूका पहलबाट यो संस्था २०५४ सालमा स्थापना भएको हो । यस संस्थाले विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थाहरूसँगको सहकार्य र साभेदारीमा सामुदायिक सशक्तीकरण, प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन, खाद्य-सुरक्षा, कृषिसम्बन्धी अध्ययन-अनुसन्धान तथा विकासमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गर्दछ । एकीकृत एवम् दिगो विकासको अवधारणाअनुरूप ग्रामीण जनसमुदाय तथा विपन्न वर्गको जीवनस्तर सुधारका लागि पहल गर्नु फरवार्ड नेपालको लक्ष्य रहेको छ । यस संस्थाको कार्यालय चितवनको भरतपुरमा रहेको छ ।

सपोर्ट फाउण्डेशन

सपोर्ट फाउण्डेशनको स्थापना सहभागितामूलक कार्यक्रम, अनुसन्धान तथा क्षमताअभिवृद्धिका माध्यमबाट समुदायको उत्थान गर्ने हेतुले सन् २००४ मा भएको हो । जिल्ला प्रशासन कार्यालय कञ्चनपुरमा दर्ता भएको यो संस्था समाज कल्याण परिषदसँग आबद्ध भई समुदायको जीवनस्तरमा आर्थिक तथा सामाजिक रूपले दिगो विकासमा सहभागितामूलक अनुसन्धान, विकास तथा क्षमताअभिवृद्धिका माध्यमबाट टेवा पुऱ्याउन कटिबद्ध छ । यस संस्थाले समुदायको प्रत्यक्ष सहभागितामा दशवटा जिल्लाहरूमा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ । पिछडिएका क्षेत्र, समुदाय, दलित, जनजाति, मुक्तकमैया, द्वन्द्वपीडित महिला आदि यसका लक्षित वर्ग हुन् । यस संस्थाले सामाजिक तथा आर्थिक विकासका साथसाथै वातावरणीय विकास तथा वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्न सोही अनुसारका कार्यक्रमहरू अगाडि बढाइरहेको छ । यस संस्थाले अबलम्बन गरेका

मुख्य प्राथमिकताका क्षेत्रहरूमा दिगो विकास, समुदायिक विकास, समग्र समाजको सामाजिक तथा आर्थिक उन्नति, अधिकारमुखी अवधारणा र पारदर्शिता पर्दछन् । यस संस्थाको कार्यालय कञ्चनपुर जिल्लाको महेन्द्रनगरमा रहेको छ ।

कार्यक्रम-परिचय

सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन विधि र क्रियाकलाप

सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कार्यक्रमका विषयमा पहिलो अङ्कमा जानकारी गराइसकिएको छ । क्रमशः यसका विधि, क्रियाकलाप र प्रक्रियाको जानकारी गराउँदै जाने सन्दर्भमा दोस्रो अङ्कमा सामुदायिक जैविक विविधता प्रदर्शनी मेलाका बारेमा जानकारी गराइएको थियो । यस अङ्कमा कृषि जैविक विविधताको समुदायस्तरमा स्थानीय फैलावट र अवस्था थाहा पाउन चार वर्गविश्लेषण कसरी गर्ने भन्ने विषयमा जानकारी गराउने प्रयास गरिएको छ ।

चार वर्गविश्लेषण

परिचय

अनुसन्धानकर्ता र कृषकहरूलाई स्थानीय कृषि जैविक विविधताको अवस्था र यसका कारणहरू सजिलै बुझ्न मद्दत गर्न सक्ने सुहाउँदा सहभागितामूलक विधिहरूको माग यस क्षेत्रमा काम गर्ने संस्था र व्यक्तिहरूमा बढ्दो छ । यसै कुरालाई ध्यानमा राखेर नेपालमा जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड), नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क) तथा बायोभर्सिटी इन्टरनेशनलको संयुक्त प्रयासमा सञ्चालित यथास्थान कृषि जैविक विविधता संरक्षण (In situ) परियोजनामा संलग्न अनुसन्धानकर्ताहरूद्वारा चार वर्गविश्लेषण (Four cell analysis) विधिको विकास गरिएको हो ।

चार वर्गविश्लेषण स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने जैविक सम्पदाहरूको अवस्था विश्लेषण गर्न प्रयोग गरिने सहभागितामूलक विधि हो । यस विधिले किसानहरूको स्थानीय बाली विविधताप्रतिको सचेतना, ज्ञान र धारणालाई विश्लेषण गर्न पनि

तस्विर: ली-बर्ड फोटो बैंक

मद्दत गर्दछ । यसका साथै, यस विधिबाट सामान्य र विशिष्ट गुण भएका तथा दुर्लभ वानस्पतिक सम्पदाहरूलाई पहिचान गर्न सकिन्छ । तसर्थ यसको प्रयोगबाट आएका सूचनाहरूका आधारमा स्थानीय समुदाय तथा सरोकारवाला निकायहरूले जीविकोपार्जनका विकल्प र संरक्षणका योजनाहरूको विकास गर्न सक्षम हुन्छन् । चार वर्गविश्लेषण सहभागितामूलक र सरल विधि हो । यो कृषक समूहका सदस्यहरूले पनि आफैँ प्रयोग गरेर जैविक विविधताको स्थिति पत्ता लगाई कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न सक्छन् ।

उद्देश्य

चार वर्गविश्लेषणले आनुवंशिक विविधताको अवस्था र किन तिनीहरू त्यस अवस्थामा छन् भन्ने कुराको निकर्षण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । कुनै निश्चित स्थानमा कृषकहरूले खेती गरिरहेका जातहरूलाई ठूलो वा सानो क्षेत्रफल ओगट्ने र धेरै वा थोरै घरधुरीले उब्जाउने जातहरूको समूहमा विभाजन गरिन्छ । यसरी औसत क्षेत्रफल र हरेक जात उत्पादन गर्ने घर धुरी सङ्ख्यामा आधारित रही स्थानीय जातहरूको खेती गर्ने कृषकहरूको सङ्ख्या र फैलावट पत्ता लगाइन्छ ।

समुदायस्तरमा स्थानीय बालीनालीहरूको विविधता र त्यसको समुदायमा वितरण वा फैलावटसम्बन्धी जानकारी कृषि जैविक विविधताको यथास्थानीय संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत सूचना हो । चार वर्गविश्लेषण विधिबाट किन कुनै आनुवंशिक स्रोतको विविधता वा बिस्वाका प्रजाति जोखिमको अवस्थामा छन् भन्ने कुराको निकर्षण गर्न सकिन्छ । चार वर्गविश्लेषणका अन्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

- » सामान्य वा विशिष्ट गुण भएका र दुर्लभ जातहरूको पहिचान गर्नु;
- » समुदायमा रहेका जैविक विविधताहरू गतिशील वा परिवर्तनशील अवस्थामा हुने कारणहरू पत्तालागउनु;
- » समुदायमा रहेका कृषि जैविक विविधताहरूको संरक्षणका निम्ति सञ्चालन गर्न सकिने उपयुक्त कार्यक्रमहरूको पहिचान गर्नु ।

चार वर्गविश्लेषण विधिमा कृषक घरधुरी तथा बालीले ओगटेको क्षेत्रफलका आधारमा बाली विविधताको वर्गीकरण गरिन्छ । विभिन्न जातसँग सम्बन्धीत सामाजिक, आर्थिक तथा धार्मिक महत्त्वहरू र त्यसको प्रयोगसम्बन्धी सूचनाहरू पनि सँगसँगै सङ्कलन गरिन्छन् । यिनै सूचनाहरूका आधारमा सामान्य वा विशिष्ट गुण भएका र दुर्लभ जातहरूको यथास्थानीय वा परस्थानीय संरक्षणका लागि कार्ययोजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिन्छ ।

चार वर्गविश्लेषण सम्पन्न गर्ने विधि

चरण १: कार्यक्रमको प्राथमिकता अनुसन्धानका बालीहरूको (स्थानीय तथा उद्वनत जात) को सूची तयार पार्ने

चार वर्गविश्लेषणका लागि सबैभन्दा पहिला समुदायमा खेती गरिदै आएका बाली तथा जातहरूका बारेमा बढी जानकारी भएका ६ देखि १० जना अनुभवी व्यक्तिहरूलाई सबैलाई पायक पर्ने स्थानमा आमन्त्रण गरी कार्यक्रमको उद्देश्यबारे जानकारी गराउनुपर्दछ । त्यसपछि उनीहरूसँग छलफल गरेर सर्वप्रथम कुन-कुन बालीमा चार वर्गविश्लेषण गर्ने भन्ने निकर्षण गर्नुपर्दछ र त्यस गाउँमा ती बालीहरूका उपलब्ध जातहरूको

सूची तयार गर्नुपर्दछ । यदि त्यस समुदायमा यसअघि नै सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण गरिएको भए सो अभिलेखमा भरिएको जानकारीका आधारमा सूची तयार गर्न सकिन्छ । यदि कुनै बालीका जातहरू ४-५ वा त्यसभन्दा कम छन् भने त्यस्ता बालीको मात्र छुट्टै चार वर्गविश्लेषण गरिरहनु आवश्यक हुँदैन । मिल्दाजुल्दा बालीका जातहरूको सूची तयार गरी धेरै बालीहरूको विश्लेषण एकै पटकमा गर्न सकिन्छ ।

चरण २: चरण १ मा सूचीकृत जातहरूको चार वर्गविभाजन

सर्वप्रथम जमिनमा एउटा ठूलो कागज बिचुर्याई चित्र १ मा देखाएबमोजिम चार खण्डमा विभाजन गरी नामकरण गर्ने । त्यसपछि सहभागीहरूसँग छलफल गरी धेरै तथा थोरै घरधुरी भनेको कति हो अनि ठूलो वा सानो क्षेत्रफल भनेको कति हो भन्ने कुरा तय गर्ने । त्यसपछि चरण १ मा तयार गरिएको सूचीअनुसारका जातहरू एक-एक गर्दै निम्न प्रश्नहरूका आधारमा कुन वर्गमा पर्ने हुन् सहभागीहरूसँग छलफल गरी छुट्याउने ।

- » धेरै घरधुरीले ठूलो क्षेत्रफलमा लगाउने बालीहरू वा जातहरू के-के हुन् ?
- » थोरै घरधुरीले ठूलो क्षेत्रफलमा लगाउने बालीहरू वा जातहरू के-के हुन् ?
- » धेरै घरधुरीले सानो क्षेत्रफलमा लगाउने बालीहरू वा जातहरू के-के हुन् ?
- » थोरै घरधुरीले सानो क्षेत्रफलमा लगाउने बालीहरू वा जातहरू के-के हुन् ?

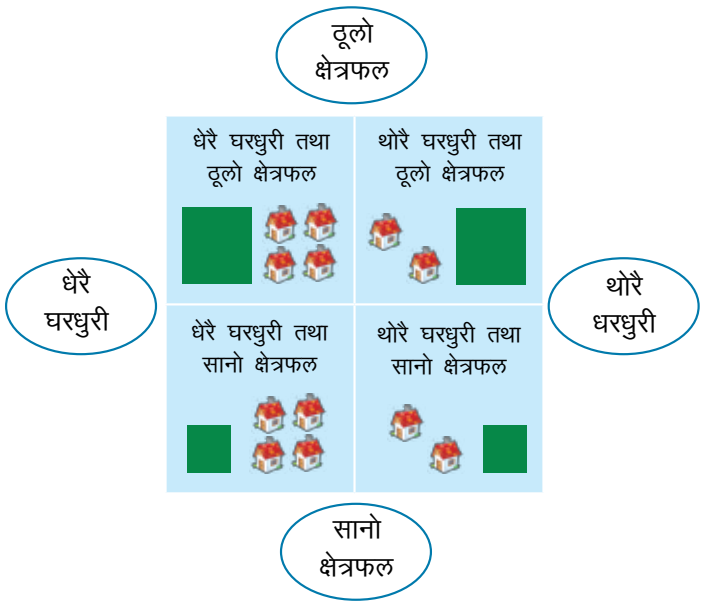
चरण ३: प्रत्येक वर्गमा परेका जातहरूको महत्त्वपूर्ण गुण/विशेषता र प्रयोगबारे छलफल तथा विश्लेषण

त्यस गाउँमा खेती गरिदै आएका बाली वा जातहरूलाई चार वर्गमाविभाजन गरिसकेपछिको अर्को महत्त्वपूर्ण काम किन कुनै बाली वा जातहरू विभिन्न वर्गमा विभाजित भए भन्ने कुरा निम्न आधारमा छलफल गर्नुपर्दछ:

- » वर्ग १: किन यी बाली वा जातहरूलाई धेरै घरधुरीले ठूलो क्षेत्रमा खेती गरिरहेका होलान् ?
- » वर्ग २: किन यी बाली वा जातहरूलाई थोरै घरधुरीले ठूलो क्षेत्रमा खेती गरिरहेका होलान् ?
- » वर्ग ३: किन यी बाली वा जातहरूलाई धेरै घरधुरीले सानो क्षेत्रमा मात्र खेती गरिरहेका होलान् ?
- » वर्ग ४: किन यी बाली वा जातहरूलाई थोरै घरधुरीले सानो क्षेत्रमा मात्र खेती गरिरहेका होलान् ?

सामान्यतया आर्थिक रूपले फाइदाजनक देखिएका जातहरूमा समान कारणहरू भएको पाइन्छ । केही जातहरू घरधुरी विशेषसँग पनि सम्बन्धीत हुन्छन् । प्रत्येक घरधुरीले आ-आफ्नो परिस्थिति र चाहना अनुसार जातहरूको महत्त्व र जग्गाको अवस्थाका आधारमा क्षेत्रफल छुट्टयाएका हुन्छन् । यी सबै कारणहरू चार वर्गविश्लेषणका लागि गरिने छलफलबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

ठूलो क्षेत्रफल र सानो क्षेत्रफलमा छलफल गर्दा व्यावसायिक खेती नगरिएका केही तरकारी तथा फलफूलहरू एकदुई बोट मात्र लगाइने जातहरू जस्तै: हिउँदे सिमी र स्थानीय घिरौलाका जातहरू पर्न सक्छन् । यस्ता बाली वा जातहरूमा क्षेत्रफल छुट्टयाउन कठिन हुने हुँदा चार वर्गमा क्षेत्रफलका ठाउँमा बोट सङ्ख्या राखेर गर्न सकिन्छ ।

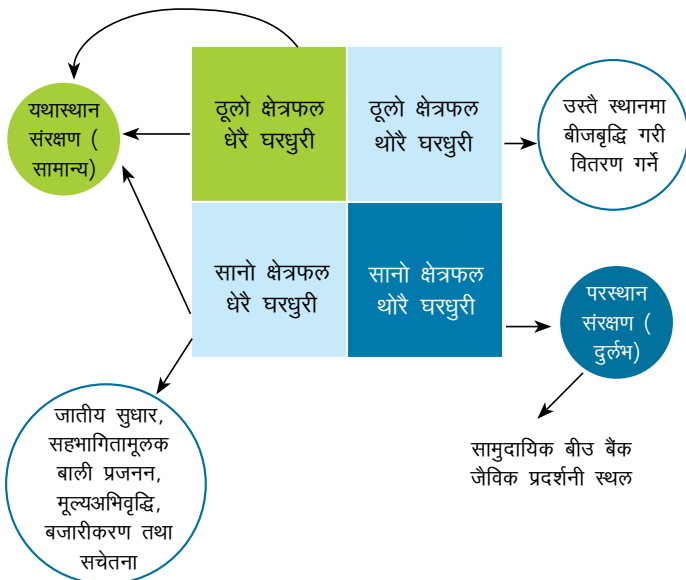

चित्र १: चार वर्गविश्लेषण

चरण ४: जीविकोपार्जन तथा संरक्षण योजना तर्जुमा

माथिका अभ्यासबाट आएका जानकारीले समुदायमा रहेका सामान्य तथा दुर्लभ जातहरूलाई परिचित गराई संरक्षण गर्न तथा विकासे कार्ययोजनाहरूको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । समुदायभित्र विविधताका सामान्य र दुर्लभ जातहरूलाई परिचित गराउन र संरक्षणसम्बन्धी कामका योजनाहरूको विकास गर्न सहज बनाउँछ ।

तसर्थ समुदायसँग चार वर्गबाट आएका सूचनाहरूका बारेमा छलफल गरी समुदायले किन र कसरी दुर्लभ जातहरूलाई संरक्षण गर्न चाहन्छन् भन्ने विषयमा छलफल गर्नु आवश्यक हुन्छ । यदि कसैले दुर्लभ जातहरू खेती गर्न चाहँदैनन् भने सामुदायिक बीउ बैंकमा संरक्षण गर्ने वा परस्थानीय संरक्षणका लागि राष्ट्रिय जिन बैंकमा पठाउनुपर्दछ । सानो क्षेत्रफलमा या ठूलो क्षेत्रमा थोरै घरधुरीले लगाइएका जातहरूको लोप हुने सम्भावना बढी हुन्छ । त्यसैकारण यस्ता बाली वा जातहरूको संरक्षणका लागि समुदायमा विभिन्न खाले प्रयासहरूको खाँचो पर्दछ । चित्र नं- २ मा दिएअनुसार धेरै घरधुरीले ठूलो क्षेत्रफलमा लगाउने जातहरू त्यस समुदायमा प्रशस्त पाइन्छन् तसर्थ यस वर्गमा परेका जातहरू यथास्थानमा नै संरक्षण हुन सक्दछन् । थोरै घरधुरीले ठूलो क्षेत्रफलमा लगाएका जातहरू त्यस्तै खालको जग्गामा हुने वा नयाँ आएका जातहरू जुनसुकै पनि हुन सक्दछन् । प्रत्येक जातहरू किन त्यस वर्गमा परेका हुन् भनी छलफल गरी आवश्यकता र कृषकको चाहना अनुरूप बीजवृद्धि गरी वितरण गर्न सकिन्छ । धेरै घरधुरीले सानो क्षेत्रफलमा लगाएका जातहरू सामाजिक, सांस्कृतिक तथा अन्य विभिन्न महत्त्व भएका हुन् त्यसैले यस्ता जातहरूलाई महत्त्वपूर्ण गुणहरूका आधारमा प्रचारप्रसार र बजारीकरण गर्न, सहभागितामूलक बाली प्रजनन गरी नयाँ जातको विकास गर्न, तथा शुद्ध बीउ उत्पादन गरी वितरण गर्न सकिन्छ । यसै गरी थोरै कृषकले सानो क्षेत्रफलमा लगाउँदै आएका जातहरू जोखिममा परेका हुन्छन् । त्यस्ता जातहरू कृषकहरूले लगाउन छाडेका खण्डमा लोप भएर जाने सम्भावना बढी हुन्छ । सम्भव भएमा वर्ग २ वा ३ मा परेका जातहरू जस्तै अगाडि बढाउने योजनामा समाहित गर्न सकिन्छ । सबै जातहरूलाई एकैनासले बढी उत्पादन वा बढी आर्थिक फाइदा दिलाएर कृषककै खेतबारीमा यथास्थान संरक्षण सम्भव नहुने देखिएको हुनाले त्यस्ता जातहरूलाई जैविक विविधता प्रदर्शनी स्थलमा, सामुदायिक

चित्र नं २ : चार वर्गविश्लेषणको सूचनाका आधारमा कार्ययोजना तर्जुमा

बीज बैंकमा राखेर वा राष्ट्रिय जिन बैंकमा पठाएर संरक्षण गर्नुपर्दछ । यसरी समुदायका सदस्यहरूले हरेक वर्ष चार वर्गविश्लेषण गरी जोखिममा परेका जातहरूको संरक्षणका लागि केकस्ता योजनाहरू तय गर्ने भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सक्छन् ।

सिकाइ

जैविक विविधता अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल, ली-बर्डद्वारा सञ्चालित परियोजनाहरू (घरबगैँचा, पश्चिम तराई भू-परिधि, समुदायमा आधारित जैविक विविधता व्यवस्थापन, कम अनुसन्धान तथा कम प्रयोगमा ल्याइएका बालीहरूको उपयोग तथा संरक्षण) ले देशका विभिन्न जिल्लाहरूमा यस विधिको प्रयोग गरी समुदायस्तरमा संरक्षण उपयोग र व्यवस्थापनका योजनाहरू तय गर्दै आएका छन् ।

- » समुदायमा आधारित जैविक विविधता व्यवस्थापन परियोजना लागू भएका जिल्लाहरूमा जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरू र यूएस.सी. क्यानडाका साभेदार संस्थाहरूबाट पनि स्थानीय जैविक विविधताको व्यवस्थापनमा यस विधिको प्रयोग गर्न थालिएको पाइन्छ ।
- » विभिन्न परियोजनाहरूमा यस विधिलाई प्रयोग गर्दा स्थानीय समुदायको सहभागितामा कार्ययोजना तर्जुमा गर्न सजिलो भएको पाइएको छ ।
- » जैविक विविधताको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी दिगो व्यवस्थापन गर्नका लागि यथास्थान वा परस्थानमा संरक्षण गर्ने र कृषि जैविक विविधताबाट समुदायलाई कसरी फाइदा दिलाउने भन्ने निर्णय लिनका लागि चार वर्गविश्लेषण अन्य विधिहरूभन्दा सजिलो छ । यस विधिको सहायताले कृषकहरू आफैँले जातीय सुधार, मूल्य अभिवृद्धीकरण, सामुदायिक बीज बैंकमा संरक्षण, जैविक विविधता प्रदर्शनी स्थलको स्थापनाजस्ता केकस्ता क्रियाकलापहरू गर्ने भन्ने निर्णय लिन सक्दछन् ।

सफलता र सिकाइ

आयआर्जन र संरक्षणका लागि सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोष

भापा जिल्ला शिवगञ्ज गा.वि.स. वडा नं २ निवासी वर्ष ५० का कृषक सुकलाल राजवंशीले सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन (सी.बी.एम.) कोषको रकमलाई उत्पादनमूलक व्यवसायमा प्रयोग गरी उनले प्राप्त गरेको सफलताको कथा यसमा समेटिएको छ । उनी अधियाँ खेती गरेर आफ्नो परिवार पाल्दै आएका गरिब कृषक हुन् । राजवंशी सामुदायिक जैविक विविधता संरक्षण तथा विकास समिति, शिवगञ्जअर्न्तगत वडास्तरिय समितिका उपाध्यक्ष पनि हुन् । शिवगञ्ज गा.वि.स. मा प्रशस्त गाईपालन गरिएको तर साँढेको व्यवस्था नहुँदा कृषकहरूलाई समस्या भइरहेको थियो । सो कुरा महसुस गरी राजवंशीले सी.बी.एम कोषबाट ऋण सहयोग लिई साँढे पालेर गाउँलेलाई सेवा दिनका लागि अग्रसर भए । जस अनुरूप विसं २०६७ मा सी.बी.एम कोषबाट ऋण लिई रु ८,०००/- मा एउटा साँढे किनेर ल्याए अनि सेवा दिएबापत प्रतिगाई रु १५०/- का दरले गाउँलेहरूसँग शुल्क उठाउन थाले । केही समयपछि उक्त साँढेलाई रु १६,०००/- मा बिक्री गरी पुनः अर्को जर्सी र स्थानीय गरी दुईवटा साँढे किने । यसरी दुई जातका साँढेबाट कृषकहरूको चाहना र आवश्यकताअनुसार गाईलाई साँढे लगाउने अवसर प्रदान गर्दै आएका छन् । राजवंशीले राखेको रेकर्ड अनुसार साँढेहरूबाट एक वर्षमा ५२२ वटा गाईलाई सेवा प्रदान गरेको जसमध्ये १९२ जर्सी र ३३० स्थानीय साँढेबाट गाईहरू प्रजनन गराई सेवा पुऱ्याएको पाइन्छ । यसरी गाईलाई सेवा दिएबापत उठाएको

तस्विर: पुर्ण पौडेल/ली-बर्ड

आम्दानीबाट साँढेलाई आवश्यक दानामा खर्च गरी प्रतिमहिना रु ४५००/- मुनाफा आर्जन गर्न सफल भएको कुरा सुकलाल राजवंशी बताउँछन् । यस आम्दानीबाट राजवंशी निकै हर्षित छन् । घरव्यवहार चलाउन, बच्चा पढाउन, निकै सजिलो भएको जानकारी गराउँछन् । यसरी राजवंशीले सी.बी.एम कोषबाट लिएको सानो रकमबाट उनको जीविकोपार्जनमा ठूलो टेवा पुगेको छ भने कृषकहरूलाई आफ्नो छनोट अनुसारको साँढेबाट सेवा लिन पाउने अवसर प्राप्त हुनाका साथ-साथै स्थानीय जातको गाईको नश्ल संरक्षणमा समेत योगदान पुगेको छ ।

वनस्पति एक: उपयोग अनेक

स्थानीय नाम	: चण्डा, चन्दा, चन्ना, कुत्रु, अमिली
अङ्ग्रेजी नाम	: Roselle Plant
वैज्ञानिक नाम	: <i>Hibiscus sabdariffa</i> L.
परिवार	: Malvaceae
फूल फुल्ने समय	: असोज-मंसिर
फल उत्पादन हुने समय	: पुस-माघ

यो सुकखा एवं रूखो जमिनमा समेत राम्रो हुर्कने एक, भाडीदार वनस्पति हो। सिन्धुली जिल्लाको कमलाखोच क्षेत्रअन्तर्गत हत्पते गा.वि.स. मा पाइने यस वनस्पतिलाई त्यहाँका दनुवार एवं अन्य समुदायले परम्परादेखि उपयोग गर्दै आएको पाइन्छ। यसको फल राता र सेता दुई रङका पाइन्छन्, राता रङका फल औषधीय गुणले भरिपूर्ण हुने भनाइ उनीहरूको छ। ताजा एवं सुकाएर राखेका पात र फलका बोट्रा सुप बनाएर सुत्केरीलाई खुवाएमा महिलाको प्रसूति स्वास्थ्य राम्रो हुने विश्वास दनुवार समुदायमा रहेको छ। यस प्रकारको बहूपयोगी वनस्पतिलाई संरक्षण, उपयोग र संवर्धन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

तस्विर: ली-बर्ड फोटो बैंक

बिरूवाका भागहरू	उपयोगिता
 फूल	आलङ्कारिक महत्त्व
 फलका बोट्रा	तरकारी, अचार, गुन्द्रुक, माछामा मिसाई स्वादिष्ट परिकार बनाउन; आँउ पर्दा औषधिका रूपमा प्रयोग गर्न
 बीउ	अचारमा छोपका रूपमा प्रयोग गर्न
 पात	भोल/सुप बनाएर खान (दनुवार समुदायमा) औषधीय गुणयुक्त
 काण्डका बोट्रा	पाट उत्पादन गरी डोरी बनाउन
 काण्ड	दाउरा, इन्धनका रूपमा

कृषि, जैविक विविधता तथा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी जानकारीमूलक रेडियो कार्यक्रम

ली-बर्डको चौतारी

हरेक शुक्रवार बेलुकी ७:१५ देखि ७:३० बजेसम्म

रेडियो तरङ्ग १०७.६ पोखरा • उज्यालो ९० नेटवर्क काठमाडौं • रेडियो बन्दीपुर ट.ट. तनहुँ
 रेडियो सारथि १०७.८ सरबाइ • रेडियो कैलाश १०३.८ हठला • शुक्लाफाँटा एफएम ९९.८ काठमाण्डौ
 रेडियो माध्यमपश्चिम ९९.८ दाङ • रेडियो रेसुङ्गा १०६.२ गुल्मी • हजुरको एफएम १०२.९ रातोछाप
 रमाइलो एफएम १००.६ ओखलढुङ्गा • बिर्ता एफएम १०५.० बिर्तामोड • रेडियो तलेसी १०२.८ स्याङ्जा
 रेडियो कर्णाली १०५.२ जुम्ला • मादीसेती एफएम १०५.८ तनहुँ

थप जानकारीका लागि
 जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पङ्क (ली-बर्ड)
 धोबन्-२२४, पोखरा, कास्की
 फोन: ०६१-५२५३७७, फ्याक्स: ०६१-५२९१६६
 ईमेल: info@libird.org, वेब: www.libird.org

उपयोगी केही प्रकाशनहरू

सामुदायिक बीउ बैंक: स्रोत पुस्तिका
प्रकाशक: ली-बर्ड
लेखकहरू: पीताम्बर श्रेष्ठ, आविष्कार सुवेदी,
विकास पौडेल र भरत भण्डारी
डाउनलोड लिङ्क: http://libird.org/downloads/CSB_Booklet.pdf

जलवायु परिवर्तन र कृषि: कृषकका लागि
सहयोगी पुस्तिका
प्रकाशक: ली-बर्ड
लेखकहरू: केशव थापा, सन्देश न्यौपाने, रेसना
उदास र कृष्ण लम्साल
डाउनलोड लिङ्क: <http://libird.org/downloads/Climate%20Change%20Farmers%20Manual%20Final%20revised%20Version.pdf>

Nutrient Contents of Feeds and Fodder
in Nepal
प्रकाशक: पशु पोषण विभाग, नार्क
लेखकहरू: डा. चेताराज उप्रेती र वसन्त कुमार
श्रेष्ठ
डाउनलोड लिङ्क: <http://narc.gov.np/publication/pdf/book/Nutrient%20Contents%20of%20Feeds%20and%20Fodder%20in%20Nepal.pdf>

घरबगैचामा पाइने केही रैथाने बालीहरू
प्रकाशक: ली-बर्ड
लेखकहरू: गोविन्द श्रेष्ठ, रोशन पुडासैनी र
रोजी सुवाल
डाउनलोड लिङ्क: <http://libird.org/downloads/Local%20species%20booklet-hg.pdf>

सहभागितामूलक अन्वेषण विकास: तालिम स्रोत
पुस्तिका
प्रकाशक: ली-बर्ड
लेखकहरू: वसन्त रानाभाट, राजन घिमिरे,
पुष्पराज तिवारी र अनुजा श्रेष्ठ
डाउनलोड लिङ्क: http://libird.org/downloads/PID_Manual_2010.pdf

सम्पादन समूह

सजल स्थापित, ली-बर्ड
इन्द्र पौडेल, ली-बर्ड
शान्ति आले, ली-बर्ड

थप जानकारी र पत्राचारका लागि

नाबिक-नेपालको सचिवालय
समुदायमा आधारित जैविक विविधता व्यवस्थापन परियोजना

ली-बर्ड

पो.ब.नं ३२४, पोखरा, कास्की
फोन नं ०६१-५३५३५७, ५२६८३४
फ्याक्स नं ०६१-५३९९५६
इमेल nabicnepal@gmail.com; info@libird.org

नाबिक-नेपालको लोगो

NABIC NEPAL
NETWORK FOR AGROBIODIVERSITY CONSERVATION

कृषि जैविक विविधता संरक्षण सञ्जाल- नेपाल (नाबिक-नेपाल) कृषि जैविक विविधताको सरोकारका विषयहरूमा सम्बन्धीत संस्थाहरूबीच एकआपसमा जानकारी आदानप्रदान गर्ने सञ्जाल हो। यसै कुरालाई मध्यनजर गरी हामीले यस सञ्जाललाई प्रतिनिधित्व गर्ने लोगो अर्थात् प्रतीक चिन्ह तयार गर्ने सोच पहिलेदेखि नै बनाएका थियौं। फलस्वरूप सञ्जाललाई सुहाउँदो लोगो तयार गर्नाका लागि कलाकार, डिजाइनर तथा ली-बर्डका सूचना तथा प्रकाशन अधिकृत महेश श्रेष्ठलाई जिम्मा दिने निर्णय भयो। विभिन्न संशोधन तथा परिवर्तनका चरणहरू पार गर्दै आज लोगोले खबरपत्रिकामा स्थान पाएको छ। आगामि दिनमा सञ्जालका अन्य कार्यक्रमहरू तथा प्रकाशनमा यस लोगोले नियमित स्थान पाउँदै जानेछ। नाबिक-नेपालको यस नयाँ लोगोसँगै यो खबर-पत्रिका नयाँ कलेवरमा यहाँहरूको हातमा छ।

लोगो : नाबिक-नेपाल
डिजाइनर : महेश श्रेष्ठ
लोगोको विषयवस्तु : कृषि जैविक विविधताका विभिन्न अङ्ग/पाटाहरूलाई यस लोगोमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ। जस्तै: बाली उत्पादन, पशुपालन, परागशेचन तथा अन्य पर्यावरणीय सेवा, किसान तथा माटोमा हुने गड्यौला र सुक्ष्म जीवाणु आदि। लागोको माथिल्लो हरियो रङमा अङ्कित भागले जमिनमाथि पाइने वा अवस्थित जैविक विविधताको प्रतिनिधित्व गर्दछ भने सुन्तले खैरो रङले जमिनमुनि अर्थात् माटोमा पनि जैविक विविधता रहेको हुन्छ भन्ने कुराको सङ्केत गर्दछ।

प्राविधिक सम्पादन

भरत भण्डारी, यू.एस.सी. क्यानडा-एशिया

भाषासम्पादन

शोभाकान्त गौतम

लेआउट तथा डिजाइन

महेश श्रेष्ठ, ली-बर्ड

सञ्जाल संयोजक : ली-बर्ड
आर्थिक सहयोग : यू.एस.सी. क्यानडा एशिया

हाम्रो गुगल समूहमा तपाईं पनि सामेल हुन सक्नुहुनेछ :
nabic-nepal@googlegroups.com